

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА:
ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Препринт № 7

КИЇВ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуватимуться насамперед матеріали з малодосліджених тем, яві викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автора цих матеріалів висловлюють своєю особистою думку, що не обов'язково збігається в точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хвороотяняй /головной редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальній секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

УКРАЇНА: ДІАЛЕКТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Історична доля українського народу складалася непросто. Формування української народності відбувалося протягом століть у несприятливих умовах чужоземного панування. Процес генезису української нації також проходив уповільнено, знову-таки через роз'єднаність етнічної території. Та, незважаючи на суворі випробування, український народ зберіг внутрішню цілісність і майже всю первинну територію етногенезу, здобув власну державність і возз'єднав в єдине ціле свої землі.

Трагізм і велич, горе і радість, злет і спади випадають, очевидно, на долю кожного народу. Історія України повною мірою підтверджує це. Для багатьох поколінь українців, росіян, євреїв, поляків, представників інших національностей її територія - від карпатських гір до донецьких степів, від поліських боліт до морського узбережжя - стала батьківщиною.

На жаль, ми ще погано доносимо історичні знання до народу. Сучасне покоління істориків багато в чому заборгувало суспільству, хоч це не вина їхня, а біда. Потрібні радикальні заходи, щоб повернути ці борги.

Відповідно до прийнятої в лютому ц.р. постанови ЦК Компартії України почалася робота, по складанню комплексної програми розвитку історичних досліджень, поліпшення пропаганди й викладання історії Української РСР. Нею передбачаються заходи, які допоможуть формувати історичну свідомість трудящих, задовольнити величезний попит на підручники і посібники з історії України, збірники документів, зокрема з тем, які стали "білими плямами", на біографічну і мемуарну літературу, на ґрунтовні наукові праці істориків та діячів культури минулого, а також сучасні наукові дослідження, в яких руйнуються стереотипи сталінських часів.

В діалектиці історичного розвитку України тісно перепліталася загальнолюдське й етноспецифічне, соціальне й національне, спільне й особливе. Історія України протягом багатьох століть розвивалася не у відриві від європейської історії, а як її складова і невід'ємна частина. Тут діяли

Автори препринту: В.А.Смолій /період феодалізму/,
В.Г.Сарбей /період капіталізму/, І.С.Хміль /Велика Жовтнева
соціалістична революція/, С.В.Кульчицький /радянський період/

такі ж історичні закономірності і тенденції, як і в суспільній еволюції інших європейських країн. Українські землі стали своєрідною контактною зоною де ідеї, які виникали у країнах Західної Європи /реформація і гуманізм, а згодом просвітительство/, взаємовпливали, доповнювали одна одну, виступали у кристалізованому вигляді або трансформувалися на місцевому ґрунті у специфічні суспільні системи.

У контексті загальних закономірностей історичний процес на українських землях поступово набував форм і виявів, характерних лише для цього масиву східнослов'янських земель. Важкі й далекосяжні наслідки для нього мала навала монголо-татарських орд Чингізхана та Батия. Вона завдала непоправних втрат не лише господарству, матеріальній та духовній культурі, а й деформувала суспільно-політичні структури, справила помітний вплив на етнічний розвиток Давньоруської держави. Особливо складна й трагічна доля спіткала землі Південно-Західної Русі, які прийняли на себе головний удар не тільки східних кочовиків. А й стали об'єктом зазіхань з боку західних сусідів - угорських, литовських та польських феодалів. Безперечно, оцінюючи цей аспект історичного розвитку, слід мати на увазі, що землі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського /Волинська, Київська, Переяславська, Подільська і Чернігово-Сіверська/, в тих конкретно-історичних умовах мали більші можливості для свого розвитку. В рамках єдиного державного організму вони тривалий час зберігали традиційні соціальні та політичні структури. Характерно, що й спільна українсько-білоруська мова міцно закріпилася практично у всіх литовських державних установах, про що свідчать офіційні документи, які вийшли з їхніх стін.

І все ж у цілому формування української народності відбувалося у вкрай несприятливих умовах іноземного панування, відсутності на її етнічній території власної державності. Територіальна розчленованість земель, соціальний та національно-релігійний гніт з боку іноземних феодалів в окремі періоди історії ставив український народ на грань втрати своєї етнічної приналежності. Відбувалися незворотні соціальні процеси - економіка українських земель вросла в господарську структуру сусідніх держав, духовне життя підпадало під їхній суспільно-

політичний вплив, поширювалася дія чужих місцевому населенню адміністративних органів. Суспільна верхівка дедалі більше й більше відривалася від свого коріння і об'єднувалася на спільній класовій основі з іноетнічними феодалами - польськими, угорськими та ін.

Однак попри все український етнос не лише виживав досяг помітних успіхів у господарському, етнополітичному та культурному розвитку. Він не був асимільований польськими феодалами, йому вдалося протистояти натиску такого могутнього сусіда, як султанська Туреччина. Чим же пояснити цей суспільний феномен?

Визначальна причина полягала в тому, що у надзвичайно екстремальних умовах суспільного розвитку народні маси, які становили основу української народності, а згодом і нації, завжди знаходили сили й засоби для господарського відродження своєї землі та її духовного піднесення. Лише цим можна пояснити, наприклад, справжній злет у розвитку культури наприкінці ХУІ - у першій половині ХУІІ ст., тобто в часи найбільш жорстокого кріпосницького та національно-релігійного визиску з боку Речі Посполитої.

Творчий потенціал народу виявився у створенні Запорізької Січі - військово-політичної організації українського козацтва. У 30-х роках ХУІ ст. за далекими дніпровськими порогами з'явилося суспільне об'єднання, якому судилося відіграти визначну роль в історичній долі не лише українського ай інших народів Європи. Вже сам факт існування козацтва з його характерною ієрархічною структурою свідчив про величезні внутрішні можливості українського селянства, яке зуміло вирватися з кайданів феодальної залежності й перейти у стан вільних виробників, в тих конкретно-історичних умовах Запорізька Січ, безперечно, виконувала також й окремі функції державного об'єднання /захист кордонів, переговори із сусідніми країнами тощо/.

Живильним середовищем, на ґрунті якого протягом багатьох віків розвивалися стійкі зв'язки між трьома східнослов'янськими народами., залишалася давньоруська спадщина. Традицію спільності походження, єдності релігії, близькості мови, культури, побуту й звичаїв російський, український та білоруський народи пронесли через лихоліття воєн, через роки поневолення споконвічних українських та білоруських земель іноземними феодалами. Який бік життя не взяти - чи-то політичний і соціальний устрій, чи-то визвольну

боротьбу й культурні надбання - ці традиції становили їх складову і невід'ємну частину. Особливо помітно давньоруська спадщина виявлялася в ідеології визвольного руху. Всупереч політиці правителів шляхетської Польщі, а також представників власних панівних класів український народ чітко і недвозначно визначив свою історичну долю. Найвищим виявом зрілості матеріальних і духовних сил сформованої української народності стали події 1648-1654 рр. Бути чи не бути українцям як окремій етнічній спільності, позбутися іноземного ярма і вийти на нові рубежі історичного розвитку чи залишитися Україні додатком до господарської системи шляхетської Польщі? Ось коло основних завдань, які вирішували Богдан Хмельницький і його сподвижники. Попередній історичний досвід показав, що лише в опорі на якнайширші соціальні сили, у необхідності засвоєння ідеї визволення рідної землі представниками всіх класів і станів тогочасного суспільства могли реалізуватися політичні цілі та завдання керівника повстання.

Загальнонародна, визвольна - так можна визначити характер війни 1648-1654 рр. В її успішному завершенні були зацікавлені українські селяни і козаки, міщани і частина шляхти, старшина і православне духовенство. Інколи в запалі наукових суперечок / і не лише наукових/ лунають твердження про багатоваріантність шляхів вирішення майбутнього України. Однак увесь комплекс відомих фактів свідчить про те, що перед Б.Хмельницьким не стояло питання про альтернативність політичної орієнтації. В об'єднанні двох великих слов'янських народів вбачав гетьман основний смисл своєї життєвої філософії і матеріалізацію своїх світоглядних установок. Звичайно, як і в кожній людині, у нього виникали певні сумніви й хитання, були періоди душевних піднесень і депресій. Однак головне полягало в тому, що гетьман послідовно добивався реалізації своєї ідеї і наполегливо йшов до визначеної мети. Переяславська рада 1654 р. стала вершиною діяльності Б.Хмельницького як людини, політика, воїна, дипломата.

Безперечно, слід враховувати, що значення визвольної війни об'єктивно вийшло далеко за межі бажань старшини - цієї нової генерації українських феодалів. Особливо значущою і глибокою була соціальна результативність подій 1648-1654 рр. По суті, це була перша переможна селянська війна. В її ході було ліквідоване кріпацтво і найбільш потворна форма експлуатації - панщина, знищува

лося велике землеволодіння польських магнатів, у привілейованому козацькому стані конституювалися сотні тисяч феодально залежних селян. Проте результативність цих подій не вийшла /і не могла вийти/ за межі економічних та соціальних структур феодального способу виробництва. Оцінювати визвольну війну як одну з форм буржуазної революції /а тим більше буржуазно-демократичної/ - означає грішити проти історичної правди. Адже на Україні тоді ще не склалася вся сукупність об'єктивних передумов, необхідних для перемоги прогресивнішого на той час буржуазного ладу. Власне й керівник визвольної війни не уявляв собі суспільного устрою, побудованого на засадах, відмінних від тих, які існували на середину ХУІІ ст. Тому не викликає особливого подиву порівняно швидка реставрація на українських землях великого феодального землеволодіння у прогресуючих формах і, як результат, відробіткової ренти й кріпацтва. Це було наслідком внутрішнього, іманентного розвитку України, а не привнесених із зовні економічних структур.

Важко переоцінити значення визвольної війни у формуванні етнічної самосвідомості українського народу, усвідомленні ним свого місця серед інших слов'янських народів, закріпленні ідеї невіддільності історичної долі з російським та білоруським народами. В роки визвольної, війни на Україні вперше виникла своя державність принципи якої були взяті з досвіду функціонування Запорізької Січі. Поділ на військово-адміністративні одиниці - полки, своя юрисдикція, митна та фінансова системи, специфічні органи управління /інститут гетьманства, загальні військові ради і т.п./ надавали органам української феодальної державності яскраво виражених етнічних рис. Поява цих політичних інституцій свідчила, що український народ був здатний творити свою державність як необхідний і об'єктивно зумовлений компонент історичного буття. Разом з тим час показав, що автономний устрій України в складі централізованої монархічної Росії був позбавлений перспектив розвитку.

Україна увійшла до складу Російської держави у так званий "новий період" її історії /В.І.Ленін/. Поява мануфактурної промисловості, зростання товарності сільського господарства, формування єдиного всеросійського ринку, виникнення соціальних категорій населення, які виходили за межі феодальної становості - все це свідчило про зародження капіталістичних відносин. Якісні зміни, що відбувалися у господарському укладі країни, об'єктивно

справили помітний вплив на економічне життя українських земель. Позбавлялося замкнутості сільськогосподарське виробництво, ліквідувалися середньовічні перегородки і регламентації у ремеслі, з'явилися й почали інтенсивно розвиватися мануфактурні підприємства, а згодом і заводи та фабрики.

Відхід від традиційних форм господарювання зумовив посилення процесу інтернаціоналізації всіх сфер життя України. Наприкінці ХУІІІ ст. на широкій поліетнічній основі почали колонізуватися і освоюватися багаті на корисні копалини і родючі ґрунти південні степи. Українці і росіяни, серби і болгари, представники інших народностей будували міста й села, зводили промислові підприємства та засновували порти. Це був справжній подвиг - у надзвичайно окладних умовах протягом кількох десятиліть майже безлюдні степові райони було перетворено у край з розвинутим сільським господарством і потужною промисловою базою.

Однак у наступні часи історичний процес на Україні розвивався далеко не однозначно і прямолінійно. Особливо складною й трагічною виявилася друга половина ХУІІ - початок ХУІІІ ст. Це був період майже безперервного нашестя польських, турецько-татарських та шведських загарбників, період жорстоких міжусобиць українських гетьманів та претендентів на гетьманську булаву. Спалені міста й села, запустілі поля, десятки тисяч знищених або забраних у неволю селян - типові картини українського життя того часу. Не знала меж демагогія представників ряду старшинських угруповань, які докотилися навіть до ревізії політичної доктрини Б.Хмельницького. Не добродійними намірами і піклуванням про долю українського народу керувалися І.Виговський, П.Дорошенко, Ю.Хмельницький, І.Мазепа та інші гетьмани, а насамперед своїми корисливими, вузькоєгоїстичними інтересами. Об'єктивним критерієм ролі того чи іншого політичного діяча в історії завжди є відповідність його діяльності національним інтересам. Чи може суд історії виправдати політику І.Виговського та укладення ним Галицької угоди 1658 р., за якою Україна мала бути повернута шляхетській Польщі, чи оформлення П.Дорошенком у 1669 р. переходу українських земель під протекторат султанської Туреччини? Яке виправдання можна знайти діяч І.Мазепи? Вченим слід давати об'єктивні відповіді на ці питання, дискутувати, пояснювати їх, з'являються твердження /у тому

числі і на сторінках періодичних видань/, що, мовляв, де була пряма реакція на зловживання, допущені на Україні царськими воєводами, обмеження ними козацьких прав і т.д. і т.п. Це, безперечно, правда, але далеко не повна. Не враховується той факт, що в соціальному плані інтереси української козацької старшини і царизму збігалися. Обидві сторони були зацікавлені і в збільшенні площ оброблюваних земель, і в зростанні кількості залежних селян, і в посиленні їх феодального визиску. А суперечності, що існували, по суті, були суперечностями представників одного класу щодо форм та методів експлуатації селянсько-козацьких мас і розподілу додаткового продукту. Інакше важко пояснити реакцію на ці події якнайширших народних мас України. У напруженій боротьбі, яка вимагала величезних людських жертв, вони рішуче відкинули політичну орієнтацію цих діячів на іноземні держави та спроби ревізувати історичні рішення Переяславської ради 1654 р.

Вихід із становища, що склалося, народні маси України шукали не в можливості переходу від підданства одного правителя до іншого, а в збройній боротьбі проти феодалів, незалежно від їхньої етнічної приналежності та віросповідання. Згадаймо: український гетьман І.Мазепа посилав вірні наймані полки на придушення повстання в Росії і вимагає від січового товариства видачі його керівника К.Булавина, а одночасно тисячі!/ заповорожців і лівобережних селян протягом трьох років воюють у загонах цього донського козака. П.Дорошенко налагоджує і підтримує зв'язки із С.Разіним, але, коли на перший план виступають соціальні мотиви, пориває з ним. Натомість у разінських загонах на всіх етапах повстання брала участь велика кількість українських козаків і селян із Слобожанщини та Запоріжжя. Царські війська допомагають придушувати Коліївщину 1768 р., але виходець із Росії М.Москаль разом з легендарним М.Залізником веде боротьбу проти польських і українських феодалів. Такими були реалії життя, і їх слід враховувати.

Лише через глибоку упередженість і небажання рахуватися з історичними фактами з'являються думки про нібито негативне значення Переяславської ради 1654 р. для долі України. При цьому дехто плутає два взаємопов'язані, але далеко не однотипні явища: по-перше, об'єктивне значення акту возз'єднання для історичної долі українського народу, і, по-друге, політику царизму на Україні.

Тоді як перше явище було глибоко прогресивним і відповідало найпотаємнішим думам і сподіванням широких верств населення, у другому випадку маємо проведення класової, відверто реакційної політичної лінії, яка супроводжувалася національною дискримінацією українців та централізаторськими устремліннями самодержавства. Спільно з українською козацькою старшиною царизм розпочав наступ на соціальні здобутки селянсько-козацьких мас: інтенсивно зростало феодальне землеволодіння, запроваджувалася панщина, узаконювалося кріпосне право. Не можна виправдати політичні акції царського уряду, спрямовані на обмеження, а в перспективі - на ліквідацію автономії України, знищення Запорізької Січі - цього традиційного вогнища свободолюбства та антифеодальних рухів українського селянства. З часом на Україну були поширені загальноімперські адміністративно-судові норми та порядки. Однак неупереджений читач може запитати - хіба лише Лівобережжя, Слобожанщина та Запоріжжя стали об'єктом централізаторських зазіхань з боку царизму? І це запитання буде справедливим. Адже царське самодержавство не могло погодитися з існуванням районів та областей, які мали право на своє самоврядування. Ось чому поступово урізувалися права донського і яїцького козацтва, ось чому вони згодом були реорганізовані та реформовані.

Оцінюючи значення входження українських земель до складу Російської держави, насамперед слід мати на увазі історичну перспективу як неодмінну умову суспільного прогресу. Час показав, що вона не була втрачена. І, навпаки, неупереджений дослідник не може не бачити, що, в умовах так званої "шляхетської демократії", а згодом у складі "цивілізованої" імперії Габсбургів етнічні українські землі, по суті, стали об'єктом колоніальної експлуатації.

XIX - початок XX ст. позначився посиленням розкладом і падінням феодально-кріпосницького й утвердженням та розвитком капіталістичного ладу /аж до його революційної ліквідації в жовтні 1917 р./. Це була буремна епоха величезних соціально-економічних потрясінь, радикальних політичних переворотів і зрушень, небаченого зростання національної і класової самосвідомості трудящих мас, злету духовної культури народу.

Сконцентруємо увагу на двох взаємопов'язаних великих проблемах: формування української капіталістичної /буржуазної/ нації і визвольна боротьба на Україні. Аналізуючи цю обширну і багатогранну проблематику, слід позбутися поширеного примітивізованого уявлення про розвиток історичного процесу.

На відміну від ідеалістичних уявлень представників дожовтневої буржуазної / в тому числі и української/ історіографії, які вбачали в нації спільність людей, пов'язаних спільною історичною долею і спільною мовою і зовсім незалежних від рівня розвитку економіки, заснована на матеріалістичному розумінні історії радянська історіографія розглядає саме цей розвиток як вирішальний чинник становлення і визначальну ознаку будь-якої нації. Згідно з матеріалістичним розумінням історії кожній досоціалістичній суспільно-економічній формації розвитку людства /первісно-общинній, феодальній, капіталістичній/ відповідав і певний ступінь формування спільностей людей /рід, плем'я і союзи племен, народність, нація/. Отже, щодо останньої, то її становлення, розвиток і саме існування прямо пов'язані з функціонуванням капіталістичної суспільно-економічної формації.

Початок формування української нації мабуть слід шукати десь у ХУІІ ст., коли вже виразно виявилися риси капіталістичних відносин у її господарському житті. Радянські вчені рішуче відкидають твердження дожовтневих дворянсько-буржуазних історіографів про те, нібито українська нація існувала ще за кілька століть до Київської Русі, що вже плем'я антів, яке в ІУ ст. кочувало по території сучасної України, можна цілком ототожнювати з українцями. Наші дожовтневі попередники у вивченні історії України не побачили ні давньоруської, ні української народностей, які послідовно змінювали одна одну, передували народженню української нації.

Економіка України у складі Росії періоду капіталізму як органічна складова частина єдиного всеросійського ринку являла собою компактну цілість різних галузей промисловості, сільського господарства і транспорту. На цьому визначальному матеріальному базисі і відбувався процес становлення та консолідації української нації. Не відособлене від економіки нації російської, спільне господарське життя української нації сприяло об'єктивному процесу її

внутрішньої консолідації як історично зумовленої спільності людей.

Щоправда, незавершеність процесу возз'єднання українських земель /Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, де більшість становило українське населення, продовжували залишатися під владою іноземних феодальних, а згодом - буржуазних держав, аж до 1939-1945 рр./ не давала змоги завершити процес формування української нації, на етнічній основі української народності. І, навпаки, дуже сприяли цьому процесові зародження і розвиток капіталістичних відносин у ХУІІ-ХУІІІ ст., утвердження капіталістичного ладу внаслідок буржуазної революції 1848-1849 рр. на західноукраїнських землях, загарбаних Австро-Угорською імперією, та буржуазних реформ 60-70-х років ХІХ ст. на більшій території України у складі Російської імперії. Саме територія, сформована на базі давніх великих історико-географічних регіонів - Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя і Степу /Новоросії/ - відіграла визначальну роль у процесі формування української нації. Характерно, що й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, насильно відокремлене державними кордонами від більшості території України, вбачало в ній свій, так би мовити, природний центр і прагнуло возз'єднання з нею.

У процесі зміцнення господарських зв'язків на всій території України, долалися й діалектні розбіжності, властиві мові народності. Концентрація діалектів в єдину національну мову була насамперед зумовлена економічними і культурними потребами капіталізму, що розвивався. Діалектно роздіблена українська мова поступово ставала єдиним цілим, зрозумілою на всій території України. Її визнали своєю наддніпрянці і волиняни, слобожани і галичани, подоляни і закарпатці. А єдина літературна мова є вже ознакою нації. Щодо цього можна посперечатися на Ф.Енгельса, який був твердо переконаний у тому, що при визначенні національної незалежності населення, відособленого від більшої частини своєї нації, треба обов'язково зважати на його-мову і національні симпатії¹.

Проте, як і будь-яка інша нація капіталістичної епохи, українська нація являла собою історичну спільність, засновану на єдності протилежностей як антагоністичних, так і близьких за суспільними інтересами різних класів і верств. До неї цілком прикладається характеристика, яку дав В.І.Ленін російській нації в період

1. Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.- Т.8. - С.55.

революції 1905-1907 рр.: "Але само це суспільство, яке тепер здається єдиним і цільним в боротьбі проти самодержавства, розколоте безповоротно прірвою між капіталом і працею... Власники і наймані робітники, невелике число /"верхні десять тисяч"/ багатів – і десятки мільйонів неімущих і трудящих, це, справді, "дві нації..."¹.

Здавна триває суперечка між радянськими й буржуазно-націоналістичними історіографами з приводу соціально-класової структури української капіталістичної нації. Буржуазно-націоналістичні історики, посилаючись на той незаперечний факт, що більшість населення України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції становили селяни, називали українську націю селянською. Однак те ж саме можна було б сказати й про тодішню російську націю. Проте В.І.Ленін вважав головними її класами пролетаріат і буржуазію, враховуючи при цьому не їх кількісні показники, а провідну роль у системі капіталістичного виробництва, об'єктивно закладені у них потенції бути рушійними силами соціально-економічного, політичного й культурного прогресу суспільства, Найсильнішими такими потенціями володів пролетаріат як виразник соціальних і національних інтересів гігантської більшості труднішого населення і як руйнівник та могильщик всього експлуататорського капіталістичного ладу.

Щоправда, опоненти з буржуазно-націоналістичних кіл твердять про чужорідну національну основу пролетаріату України. Однак ця теза антиісторична і нереалістична. Радянські історики спростували її, проаналізувавши дані всеросійського перепису 1897 р. за мовою робітників. Ці дані свідчать, що робітничий клас /включаючи й сільськогосподарський пролетаріат/ України у складі Російської імперії на 70% являв собою місцевих уродженців. Кількісно пролетаріат України в складі Росії з 90-х років XIX ст. до 1917 р. зріс від 1 млн. 480 тис. до 3 млн. 612 тис. /це становило 1/5 усього багатонаціонального робітничого класу Росії/. На жаль, на західно-українських землях, що перебували під владою Австро-Угорської імперії, пролетаріат не являв собою такої ж могутньої соціальної сили. Його частка серед трудящих мас приреченого на роль колоніальної окраїни краю була зовсім незначною.

¹ І. Ленін В.І. Повне зібр. творів.- Т.11. - С.266.

Не витримує критики при зіставленні з фактами і націоналістична "теорія безбуржуазності" української нації. Як свідчить той же всеросійський перепис, понад 100 тис. осіб /не включаючи членів їх сімей/, які розмовляли українською мовою, жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, або займалися торгівлею. Насправді ж, число представників української промислово-торгової буржуазії було ще більшим, оскільки багато з них записували своєю рідною мовою російську. Відбувався й постійний соціально-економічний процес розподілу сформованого в епоху феодалізму класу селян на сільську буржуазію /куркульство/ і сільську бідноту. Завдяки збереженню чисельних кріпосницьких пережитків у політиці й економіці панівні позиції зберегли дворяни-поміщики, що самі як клас були пережитком феодально-кріпосницької епохи.

Нарешті, з розвитком капіталізму дедалі розширялася питома вага і значення інтелігенції в складі української нації. Як і будь-яка інша, вона не була соціально однорідною. Якщо її демократична частина, представлена на той час головним чином різночинцями, виражала інтереси народних мас і виступала проти будь-якого гніту, в тому числі й національного, то друга, значно численніша частина захищала класові інтереси буржуазії, поповнювала лави проповідників ворожої трудящим ідеології українського буржуазного націоналізму.

І все ж радянські історики стверджують, що процес консолідації української капіталістичної нації так і не завершився в період до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цьому перешкодив російсько-австрійський державний кордон, який певною мірою ізолював одну від одної дві великі компактні частини української нації. Економічні, суспільно-політичні і культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями через це не могли бути повною мірою реалізовані, а об'єктивно закладені в них могутні потенції не опрацювали позитивного впливу на процес становлення української нації. Державна розмежованість українських земель негативно чи не найбільше позначилася на економічних зв'язках, від міцності яких залежить результативність формування єдиного господарського комплексу.

У цій розмежованості, напевно, й криється характерна для всієї України спорадичність проявів національно-визвольної боротьби до 1917 р., індиферентність значної частини українського населення

до національного питання. Тим часом ця боротьба мала величезне значення для посилення натиску на самодержавні й буржуазні порядки. В.І.Ленін закликав не страхатися націоналізму пригноблених націй, а виявляти в ньому елементи прогресивного і демократичного змісту й використовувати їх у загальній інтернаціоналістській боротьбі трудящих усіх націй Російської імперії проти влади царизму, капіталістів і поміщиків. Чи ж може радянська історіографія історії України твердити, що вона керувалася цією ленінською постановою? Далеко не завжди! Справді, діалектичний підхід у дослідженні національних рухів радянські історики ще досі не наважилися взяти на методологічне озброєння. Не проявляють вони необхідної делікатності у ставленні до національних проблем пригноблених націй, розуміння того, що грань між націоналізмом і справедливими національними вимогами дуже тонка. Практично відсутня й ґрунтовна критика великодержавного шовінізму.

У сталінські і брежнєвські часи з історичних праць зник термін "тюрма народів", яким В.І.Ленін характеризував гнобительську політику Російської імперії. На практиці здійснюючи депортацію цілих народів, усіляко заохочуючи їх примусову асиміляцію, насаджуючи адміністративно-командну систему, Сталін волів не згадувати й про русифікаторську політику царизму, ідеалізував міцну владу російських царів як ледве чи не зразок для власного наслідування, випрямляв історію загальноросійського визвольного руху, відсікаючи від нього цілі народи /їх національно-визвольна боротьба таврувалася як поспіль націоналістична/, цілі суспільно-політичні течії, як, наприклад, народництво, яке ідейно було чи не найбільш різномірним і яке чи не найяскравіше на практиці підтверджувало ленінське спостереження про вистражданість пошуків правильної революційної теорії російськими революціонерами.

Замість вивчення проблем українського національного руху в рамках загальноросійської визвольної боротьби, як він і розвивався насправді, у кінці 20-х – на початку 30-х років, коли Сталін особисто втрутився у справи історичної науки, під прапором необхідності посилення критики українського буржуазного націоналізму розпочалися розносні ідеологічні кампанії проти явно штучно створених жупелів "українського декабризму", "українського марксизму" тощо. Україна ж і справді не стояла осторонь загальноросійської визвольної боротьби. Нині з багатьох спеціальних досліджень відомо, що

рух декабристів мав на Україні серед їх ліберально чи революційно настроєних сучасників і діячів наступних поколінь чимало прихильників, що вже тоді тут вироблялася програма міжнародного спілкування. Виразні форми остання набрала в ідеї федерації слов'янських народів, проголошеній у програмних документах першої української антикріпосницької політичної організації - Кирило-Мефодіївського товариства /братства/.

До речі, з утвердженням нового політичного й історичного мислення вже лунають критичні голоси радянських учених проти фактично насадженої адміністративно-командними методами вульгаризаторської "теорії двох крил", за якою нібито визначальними в діяльності кирило-мефодіївців були їхні безкінечні суперечки у чітко окреслених рамках двох антагоністичних течій. Звичайно, серед них були люди з різним рівнем політичних переконань, але такими ж різними були діячі й декабристських товариств, гуртка петрашевців та ін. Зрозуміло, однак, що те, що їх єдиною, було головним в їхній нелегальній діяльності.

Не повинні ми забувати й мудрого ленінського застереження про те, що у боротьбі проти кріпосництва в 40-60-х роках XIX ст. ліберали і революціонери виступали єдиним фронтом. З цього погляду потребує перегляду й точка зору, що утвердилася в застійний період у радянській історіографії на український громадівський рух 60-70-х років XIX ст. як нібито цілком консервативний і навіть реакційний. Тим часом факти свідчать про те, що його діячі були водночас й учасниками загальноросійських революційних організацій. І той факт, що вульгаризована упереджена критика на догоду ворожій за своєю суттю народам нашої країни сталінській історичній концепції начевила їм застрашливий ярлик "українського марксизму", свідчило про дуже активні пошуки /і, звичайно, далеко не прямолінійні/ діячів національно-визвольної боротьби в напрямі пізнання вчення наукового соціалізму. В суті інтернаціоналістичного вчення К.Маркса намагався розібратися, наприклад, М. Драгоманов. Положення Марксового "Капіталу" популяризував доцент Київського університету М.Зібер. С.Подолінський під враженням особистих контактів з К.Марксом і Ф.Енгельсом написав історичну працю про розвиток промисловості та робітничого класу на Україні. До нашого часу дійшло яскраво-образне свідчення одного з активних учасників суспільно-політичного руху другої половини XIX ст.

на Україні про те, що тоді у них, як правило, в одній кишені були праці К.Маркса, а в другій - "Кобзар" Т.Шевченка.

На західноукраїнських землях пропаганду соціалістичних ідей розгорнув революціонер-демократ І.Франко. Він же наполегливо навчав своїх земляків розрізняти суть "двох Росій": самодержавної, гнобительсько-експлуататорської, ворожої усім пригнобленим нею народам (в тому числі як українському, так і російському) і прогресивної, демократичної, що перед усім світом демонструвала неперевершені зразки мужності й самовідданості у революційній боротьбі проти тиранії та деспотизму, чим вносила величезний вклад у скарбницю світової культури. Найсокровенніші прагнення й сподівання своїх однодумців по обидва боки тодішнього російсько-австрійського кордону висловив І.Франко 1892 р. у додатку "Из России для России", що друкувався російською мовою у заснованому ним журналі "Народ" /№ 2/: "Служение делу свобода в России мы считаем своей прямой обязанностью как русско-украинских патриотов и радикалов, так как по нашему глубокому убеждению свобода и успешное национальное развитие вашей русско-украинской нации прямо зависимы и неразрывно связаны со свободой я прогрессом всей остальной России".

Прогресивні діячі України, які стояли на передньому краї визвольної боротьби, завжди розрізняли в соціальній структурі ворожих народним масам держав /однаково, чи йшлося про імперію Романових, чи про імперію Габсбургів/, з одного боку, тих, хто словом і ділом сприяв поваленню деспотії та гноблення, і, з іншого - тих, хто ревно захищав свої соціально-економічні та політичні привілеї, успадковані через належність до правлячої еліти. Інтернаціональне, соціальне й національне зливалось в єдине ціле, як у програмних вимогах, так і в практичних діях революціонерів-демократів на Україні.

Ще виразніше ця тенденція виявилася на пролетарському етапі загальноросійського визвольного руху, який розпочався в 90-х роках ХІХ ст. Класова солідарність пролетарських мас у боротьбі проти самодержавства і експлуататорського поміщицько-буржуазного ладу зміцніла під керівництвом створеної 1903 р. більшовицької партії. Щоб відсікти будь-яку думку про її однонаціональний характер

її засновник В.І.Ленін вказував, що вона "дала собі назву не руської, а російської"¹. Мається на увазі тодішня назва "Російська соціал-демократична робітничка партія". Неодмінною умовою перемоги трудящих України у боротьбі за соціальне й національне визволення В.І.Ленін вважав непорушну спільність їхніх революційних дій. "При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, - наголошував, зокрема, він, - без такої єдності про неї не може бути й мови"².

Повне оволодіння всіма положеннями ленінської концепції вітчизняної історії /в тому числі тими, що стосуються безпосередньо історії України періодів феодалізму і капіталізму/ є надійною методологічною допомогою у висвітленні найскладніших дослідницьких проблем, які досі залишаються мало або й зовсім не розробленими фахівцями-істориками.

У двадцяте століття Україна вступила, будучи частиною цілого, що його становила собою Росія як одна з ланок міжнародного імперіалізму. Це було визначальною передумовою того, що український народ став безпосереднім і активним співучасником історичного процесу, який увінчався в 1917 р. перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Жовтнева революція являла собою цілісний суспільний процес, спільний для всієї Російської Імперії. Об'єктивні умови того чи іншого регіону країни, звичайно, позначалися на розвитку цього процесу, полегшуючи чи утруднюючи його. Однак він не був дискретним ні по регіонах, ні в часі. Україна не становила при цьому винятку. Події розвивалися тут при усій їх складності й суперечливості в загальному руслі революції, відповідно до її глибинних причин і визначальних цілей.

Історично склалося так, що в Росії були представлені усі форми і рівні розвитку, що існували па той час у світі. Але, як і у світі в цілому, визначальними були тут тенденції і суперечності, властиві капіталізму на його імперіалістичній стадії. Це зумовлювалося єдністю всесвітньо-історичного процесу, яка за імперіалізму досягла вищого ступеня у глобальному масштабі. Проте Росія водночас, як ніяка інша країна, інтегрувала в собі найширший спектр його елементів.

1. Ленін В.І. Повне зібр. творів. - Т.10. - С.253.

2. Ленін В.І. Повне зібр. творів. - Т.24. - С.125.

Якщо західні метрополії та їхні колонії і були економічно взаємозалежні, територіально вони залишалися відособленими, розділеними морями в океанами, то в Росії і метрополія, і колонії становили одну цілісну державу. В результаті тут інакше, ніж в інших імперіях, співвідносилася дія загальних закономірностей суспільного розвитку. Цей розвиток набув специфічних рис. Однією, найсуттєвішою з них, було те, що її промислова база не була етнічно обмеженою. Цю базу становили в сукупності сім регіонів, з яких чотири були національними окраїнами. Два з них знаходились на Україні. Це - Південний, що включав у себе Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний і Нікопольський марганцевий басейни, та Південно-Західний цукробуряковий регіон .

У загальному потенціалі гірничодобувної та обробної промисловості Росії в 1900р. і 1912 р. на Україну припадало відповідно 20,9% і 20,3% загальної кількості підприємств, 14,5 і 18,6% загального числа робітників, 17,5 і 19,1% загальної вартості продукції. Таким чином, частка України у промисловому виробництві Росії в період імперіалізму зростала і за кількістю робітників, і за вартістю продукції. Відбувалося це головним чином за рахунок концентрації й централізації виробництва, про що свідчить майже незмінна її частка в загальній кількості підприємств. Наведені дані, до речі, цілком порівнянні з часткою України у населенні Росії того часу /22,1%/.

Однак чи означало це зрілість України, як і решти Росії чи будь-якої іншої її частини, до соціалістичної революції самої по собі? Це не пусте запитання. Дехто з наших дослідників, виходячи із зрілості Росії в цілому для соціалістичної революції, піддається спокусі доводити, що така "зрілість" була. Насправді ж, це не так. По-перше, промисловість на Україні, у Великоросії чи в будь-якому іншому регіоні, а отже, і в імперії в цілому була і за характером капіталу, і за складом робітничого класу не етнонаціональною, а загальноросійською, інтернаціональною. Це зумовлювалося самою природою капіталу, який не знає територіальних меж. По-друге, промислові центри Росії, незалежно від того, де вони розміщувалися, становили в сукупності певну цілісність, яку за аналогією із Заходом можна умовно визначити як "промислову метрополію". А це означає, що так само; як капітал Заходу залежав від експлуатації своїх заморських

колонтї, так і загальноросійський капітал, де б він не вкладався -у центрі країни, на Україні чи в іншому регіоні, залежав від експлуатації імперії в цілому /сировини, робочої сили і ринку збуту товарів/.

Звідси випливає, що зрілість Росії до соціалістичної революції була не простою сумою зрілості різних регіонів, а інтегралом різних рівнів і форм розвинутості - від найвищих до найнижчих. Не викликає ніяких заперечень, що ні Сибір, ні Середня Азія, ні Північ і Захід Європейської частини не мали самі по собі об'єктивних передумов для соціалістичної революції. Так само повинно бути зрозумілим і те, що не самодостатніми були ці передумови і в промислово розвинутих регіонах. Тільки всі найрізномірніші умови Росії в їх інтегралі могли скласти і склали ту об'єктивну основу, на якій виникла і перемогла Жовтнева революція.

На той час для порівняння, в ланках міжнародного імперіалізму, які представляли собою імперії Заходу, епіцентр суперечності між найманою працею і капіталом і відповідно боротьби робітничого класу за соціалізм знаходився у метрополіях. Тим часом аграрні та національні суперечності перемістилися з цих метрополій на їх колоніальну периферію, і там склався епіцентр національно-визвольної, в основі своїй аграрно-селянської боротьби. Ці потоки боротьби в західних метрополіях та їх колоніях були політично відособлені і навіть протистояли один одному. На відміну від цього, в Росії, де еквівалент метрополії та колоній становив цілісну державу, всі суперечності імперіалізму склалися в один туго затягнутий вузол. Тут в єдиний могутній потік злилися і пролетарська боротьба за соціалізм, і боротьба селянства за землю, і національно-визвольна боротьба пригноблених народів. Це зробило Росію найбільш слабкою ланкою міжнародного імперіалізму, яка була розірвана в результаті соціалістичної революції.

Жовтнева революція відбулася й перемогла на магістральному шляху світового суспільного розвитку, при оптимальному співвідношенні зрілості об'єктивних і суб'єктивних передумов, повної відповідності їм стратегії і тактики, розроблених В.І.Леніним, партією більшовиків. Жодна з рушійних сил революції не могла розраховувати на досягнення своїх цілей сама по собі. Тільки в єдності їх дій на платформі робітничого класу і під керівництвом його партії

революція могла перемогти і перемогла. Уособленням і вирішальним фактором цієї єдності був загальноросійський робітничий клас, інтернаціональний за своїм окладом і інтернаціоналістський за своїм світоглядом. На Україні його загін на той період налічував понад 893 тис промислових робітників. Одну армію з ним становив пролетаріат непромислової сфери, чисельність якого досягала майже 2,3 млн. чол. Це була сила, яка багато значила в загальноросійському масштабі і, звичайно ж, відіграла вирішальну роль у розвитку подій на Україні.

Пролетаріат з огляду на характер його класових інтересів, борючись за них, виражав тим самим загальнолюдські інтереси, згуртував довкола себе всіх трудящих в єдиний фронт боротьби. Досягнення ним своєї головної цілі - переходу від капіталізму до соціалізму - забезпечувало умови для здійснення цілей і його союзників - трудящого селянства, пригноблених націй, усіх прогресивних сил.

Якими б азбучними не здавалися ці істини, між тим їх не зміг чи не захотів зрозуміти багато хто на час революції, і таке ж нерозуміння спостерігається нині, причому не тільки з боку наших ідейних опонентів від історії, а, на жаль, у нашому середовищі.

На Україні на етапі буржуазно-демократичної революції, що почався поваленням царизму в лютому 1917р., виникла Центральна рада. Спочатку вона являла собою національно-культурно формування українських буржуазних партій та організацій, аналогічне виконкомам об'єднаних громадських організацій, що виникали тоді повсюдно в країні на підтримку Тимчасового уряду і на протигагу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Згодом Центральна рада домоглася, однак, перетворення її Генерального секретаріату на орган Тимчасового уряду на Україні. Це був максимум того, до / чого прагнула Центральна рада, з тією тільки різницею, що всупереч її домаганням їй підпорядковувалися не 9, а 5 українських губерній і в складі Генерального секретаріату санкціонувалися не 14, а 9 відомств.

Та тільки-но відбулася Жовтнева революція, Центральна рада оголосила Україну "народною республікою" і довела справу до "самостійності". Той же курс продовжила згодом Директорія, складена тими ж партіями, що й Центральна рада, в тією тільки різницею, що Центральна рада в своїй "самостійності" опиралася на багнети німецько-австрійських окупантів, а Директорія розраховувала на інтервенціоністські війська Антанти.

Проте буржуазно-націоналістичним імітаторам "самостійництва" на іноземних багнетах не вдалося збити революційні маси України із шляху, який відкрився перед ними в результаті Великого Жовтня. 25 грудня 1917 р. Україна стала радянською республікою, і, як не трагічно складалася її доля в найближчі три роки, влада робітничо-селянських мас, Радянська влада знову й знову відроджувалася і, зрештою, утвердилася міцно й назавжди.

Торкаючись буремних подій на Україні у 1917-1920 рр. дехто риторично запитує чи з удаваним підтекстом підводить до думки: хіба України не могла, скориставшись правом на самовизначення аж до відокремлення, стати сама по собі радянською і соціалістичною? Відзначимо, що питання це не нове. Воно гостро дебатувалося в ході тих подій. Різного роду "теоретики" як довкола КП/б/У, так і всередині її, намагалися так чи інакше відособити Радянську Україну від Радянської Росії та інших радянських республік. Це були намагання, які ігнорували реальності тогочасної боротьби, глибинну логіку історії. Жовтнева революція в її вихідних джерелах, захисті і реалізації її завоювань були сильною, інтернаціональною справою всіх народів, що проживали в дореволюційній Росії.

Було б, однак, неправильно підганяти оцінку революційного процесу на Україні під його кінцевий результат, який уособила перемога Радянської влади, її соціалістичні принципи і цілі. Не все в цьому процесі було раз і назавжди визначене наперед. Довелося пройти через зміни в розмежуванні й розстановці ідейно-політичних сил. Часом такі зміни відбувалися в рамках лічених днів чи, навіть, годин. Це означає, що відтворення живої діалектики подій того часу вимагає конкретно-історичного підходу, зокрема як до діячів, що брали в них участь з боку революції, так і з боку контрреволюції. Таке завдання нині стоїть перед нашою історичною наукою.

Трудящі маси України змогли відстояти Радянську владу під час громадянської війни тільки за умови об'єднання всіх сил і ресурсів радянських республік. Тому національно-державне будівництво здійснювалося тут у напрямі розвитку федерації радянських республік. У межах Російської Федерації утворювалися об'єднані наркомати, статус яких у кожному окремому випадку визначався двосторонніми угодами між РСФРР та відповідною незалежною республікою. Зокрема, після об'єднання влітку 1919 р. наркоматів військових справ Росії

і України було об'єднано армії та військовий апарат. При РНК УСРР створювався військовий відділ для постійного зв'язку з військовим і адміністративним апаратом на території республіки. Однак система федеративних відносин, уособлена в об'єднаних наркоматах, не була ні завершеною, ні досконалою.

Після громадянської війти взаємини РСФРР з іншими республіками регулювалися двосторонніми договорами. Договір між РСФРР та УСРР був затверджений 28 грудня 1920 р. УІІ Всеросійським з'їздом Рад і 2 березня 1921 р. - У Всеукраїнським з'їздом Рад. Підкреслюючи суверенність кожної сторони, договір визначав, що республіки вступають між собою у воєнний і господарський союз. З цією метою об'єднувалися наркомати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, вищі ради народного господарства.

Початок мирного етапу в соціалістичному будівництві ознаменувався завершенням об'єднавчого руху народів нашої країни, утворенням єдиної багатонаціональної союзної держави - Союзу РСР. Ця дата - 30 грудня 1922 р. - є однією з найважливіших в історичній долі українського народу. Виникнення союзної держави було великим досягненням національної політики партії. Утворення СРСР мало вирішальне значення для консолідації української нації, розвитку економіки і культури Радянської України. В рамках єдиної союзної держави зросли можливості для співробітництва і взаємодопомоги радянських народів.

Ми й тепер з глибоким інтересом, який має суто практичний характер, вивчаємо застосовані після утворення СРСР організаційні форми співжиття багатьох національностей республіки. За допомогою цих ефективних форм у короткі строки було одержано чудові результати. Мова йде про практику коренізації, зокрема українізацію: утворення національних сільрад і районів, створення національних шкіл, преси, культурних установ, підготовку підручників та інших книг тощо. Виявляється, що навіть господарська розруха після громадянської війни не перешкоджала асигнуванню коштів для налагодження курсового вивчення української мови всіма бажаючими, розгортання шкільної мережі, організації бібліотек і музеїв.

Однак у 30-х роках палітра національного життя збіднюється. Тисячі й тисячі репресованих представників творчої інтелігенції дореволюційного і радянського походження були штучно вилучені

з національної культури, в результаті чого культурний процес загальмувався. Масові заходи, зокрема такі, як "призов робітників у літературу", нічого істотного культурі дати не могли. В національній і загальносоюзній культурі лишилися не скоро заповнені лакуни. Поняття "національної меншості" поступово перестало вживатися, національні райони зникали з географічної карти, кількість газет і журналів, що видавалися національними мовами, скорочувалася. Під приводом боротьби з примусовою українізацією /а подібних перекирвань справді було немало/ масштаби та інтенсивність впровадження української мови в керівні ланки управління скоротилися.

Найбільш серйозним спотворенням ленінської національної політики стало звуження федеративних прав Української РСР в процесі формування адміністративно-командної системи. Поступово брав гору сталінський принцип "автономізації", нещадно розкритикований В.І.Леніним під час утворення СРСР. Не можна сказати, однак, що підміна федеративних прав автономними, поступове "випаровування" суверенітету союзних республік відбувалося на рейках національної політики. Про неї просто забули, а разом з тим забули й про інтереси та потреби людей різних національностей. Між двома партійними форумами, на яких спеціально розглядалися проблеми національної політики /XIII з'їзд РКП/б/ і XIX конференція КПРС/пролягла відстань у 65 років - ціле людське життя. Звуження національних прав було результатом надмірної централізації управління народним господарством, ліквідації нової економічної політики і негласного повернення до воєнно-комуністичної доктрини. Велику роль у звуженні федеративних прав відіграло також збіднення суспільно-політичного життя, переважання апаратних методів роботи партійних і громадських організацій, поворот партійних органів від ідеологічного забезпечення соціалістичного будівництва до прямого втручання в господарські питання, а профспілкових органів - від захисту інтересів робітників до дублювання господарських функцій під прикриттям лозунгу "обличчям до виробництва".

Ми відмовилися від однозначно позитивної оцінки характеру соціально-економічних перетворень 30-х років. І все ж з історії радянського суспільства не можна викреслити досягнень того періоду. Факти свідчать, що за роки довоєнних п'ятирічок виробничу базу радянської промисловості було оновлено майже повністю і за технічним рівнем вона вийшла на одне з перших місць у світі. Протягом 1913-1940 рр. виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення збільшилося на Україні з 15 до 299 квт.год, видо

буток вугілля – з 647 до 2016 кг, виплавка сталі - з 69 до 215 кг, випуск мінеральних добрив - з 1 до 24 кг. Розвиваючись у окладі єдиного народногосподарського комплексу СРСР, Радянська Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн і зайняла друге місце в Європі /після Німеччини/ за виплавою чавуну й четверте у світі - за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Українська РСР йшла попереду Франції та Італії й наздоганяла Англію.

Так, трудовий подвиг будівників Дніпрогесу й Азовсталі, ХТЗ і Криворіжсталі, Краммашу й Запоріжсталі - це славні віхи нашої історії. У найтяжчих умовах, з напівголодним пайком радянські люди творили чудеса. Завдяки ентузіазму неможливе ставало можливим. М.С.Горбачов зазначив, зокрема, з цього приводу: "Це був трудовий подвиг всесвітньо-історичного значення, подвиг визволеної праці, подвиг партії більшовиків"¹.

Певна частина національного доходу України через бюджет та інші канали безповоротно вилучалися на користь інших територій Радянського Союзу. Про це свідчать посередні дані, а не поточна статистика /державний бюджет та інші елементи зведеного фінансового балансу окладалися по відомствах, а не в територіальному розрізі/. Тому в зарубіжній літературі й досі побутує твердження про колоніальний характер господарства України в складі СРСР. Але ж так само вилучалася частина національного доходу, вироблювана і в Центральному та Ленінградському промислових районах. Де ж тоді була колонія, а де - метрополія?

Відповідь лежить на поверхні. В резолюції Х з'їзду партії з національного питання /березень 1921 р./ зазначалося, зокрема, що найпершим завданням робітничого класу і його партії є послідовна ліквідація всіх залишків національної нерівності в усіх галузях суспільного й господарського життя. Країна тоді переживала господарську розруху, і забезпечити прискорений економічний розвиток відсталих республік і районів за рахунок капіталовкладень, тобто з поточного національного доходу, було неможливо. Радянський уряд і Комуністична партія пішли на екстраординарний захід: демонтаж промислових підприємств та їх перенесення у слаборозвинуті країни.

¹ І. Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується. -К., 1987. - С.17.

У 1921-1924 рр. кілька десятків підприємств з промислово розвинутих районів Російської Федерації та України було перебазовано в Білорусію, до республік Середньої Азії і на Кавказ. Нерідко разом з переміщуваним устаткуванням на нове місце їхали російські і українські робітники, які брали активну участь у підготовці національних кадрів робітничого класу.

У роки перших п'ятирічок створення великої машинної індустрії в республіках Радянського Сходу вимагало істотного перерозподілу на їх користь національного доходу, який вироблявся в європейській частині СРСР, в тому числі й на Україні. В розрахунку на одиницю споруджуваних виробничих потужностей капітальні вкладення тут були значно вищі, ніж на Україні і в Центральній Росії, тому що, крім промисловості, доводилося відтворювати всю інфраструктуру. Через це деякі економісти і господарники відстоювали дореволюційну практику розміщення продуктивних сил. Така лінія об'єктивно була спрямована на консервацію відсталості республік, утворених пригнобленими в минулому народами. Проте подолання фактичної нерівності національних республік і районів стало однією з основних цілей індустріалізації. Згідно з директивами партійних з'їздів уряд забезпечив випереджаючі темпи розвитку в них за рахунок бюджетних коштів. Середньорічні бюджетні вкладення в народне господарство і культурне будівництво в розрахунку на душу населення зросли на Україні з 9,1 крб. у 1927/28 р. до 23,3 крб. у 1932 р., тобто в 2,6 раза, а в Російській Федерації - з 13,3 до 16,3 крб., тобто в 1,2 раза. В республіках Радянського Сходу як динаміка зростання, так і величина цих вкладень були значно вищими. Наприклад, в Узбецькій РСР бюджетні вкладення зросли з 11,9 до 75 крб., тобто в 6,3 раза. Отже, йдеться про інтернаціональну допомогу Україні і Росії колишнім колоніям.

Допомога розвинутих республік відсталим була лише одним з напрямів у співробітництві народів Радянського Союзу під час побудови економічного фундаменту соціалізму. Не менш важливим було освоєння малозаселених, але багатих на природні ресурси районів Півночі і Сходу за допомогою високорозвинутих районів Російської Федерації та України. Нарешті, під час індустріалізації великих масштабів досягла допомога Україні з боку робітників Ленінграда, Москви та інших центрів машинобудування Радянської Росії.

Одержуючи таку допомогу, Україна, у освою чергу, внесла вагомий доробок в індустріалізацію інших районів і республік, зокрема продукцією своєї промисловості, виробничо-технічним довідом робітничих кадрів, талантом технічних спеціалістів, господарників і організаторів. В особливо великих масштабах республіка брала участь у спорудженні Урало-Кузнецького комбінату. Великі зағони робітників і спеціалістів з України споруджували Турксиб, освоювали апатитові родовища Кольського півострова, будували хімічні комбінати у Березниках і Солікамську. Створена в 30-х роках важка індустрія допомогла нашій країні протистояти величезному економічному потенціалу майже усієї Західної Європи, який у роки Великої Вітчизняної війни контролювався німецьким фашизмом.

Іноді мають місце спроби виправдати здійснювану у 30-х роках політику "підхльостування країни" /вислів Сталіна/ фактом досягнення кінцевого результату. Мовляв, переможців не судять... Проте назвати Сталіна переможцем аж ніяк не можна. Реалізована ним ідея "стрибка" в індустріалізації не мала нічого спільного з економічною програмою збалансованого розвитку, яку намалював у грудні 1927 р. ХУ з"їзд ВКП/б/. Директивами по розробці першого п'ятирічного плану передбачалося одночасно з підвищенням матеріального добробуту трудящих і здійсненням часткової колективізації сільського господарства на суто добровільних засадах забезпечити щорічно 16%-ий приріст промислової продукції. На основі директив було розроблено п'ятирічний план, схвалений у квітні 1929 р. ХУІ конференцією ВКП/б/. Проте Сталін відкинув цей документ, створенню якого було віддано так багато сил і праці. Перша п'ятирічка виконувалася за п'ятирічним планом тільки протягом першого 1928/29 господарського року. Надалі її виконували за річними планами, які різко відрізнялися від документа, розробленого за директивами ХУ з"їзду і затвердженого ХУІ конференцією ВКП/б/. П'ятирічний план перестав існувати як директивний документ. Середньорічний темп зростання промислової продукції, який визначився за сумою продиктованих Сталіним річних планів на 1930-1932 рр., становив фантастичну цифру -37,7%. Таке завдання не відповідало реальним можливостям країни і не могло бути виконане, хоча в жертву йому приносилися інтереси споживача у місті і, особливо, на селі. Як свідчить статистика, середньорічний темп промислового зростання становив у 1930-1933 рр. тільки 15,7%, тобто менше, ніж передбачалося п'ятирічним планом, без будь-якого "підхльостування" країни. А "підхльостування" обернулося економічною катастрофою, яка в сільському господарстві набула форми голоду вражаючих масштабів.

В західній літературі голод 1933 р. здебільшого пов'язується тільки з Україною. Насправді, це не так. Голод охопив усю південну хлібородну смугу - від України з Молдавською АРСР до Північного Кавказу, Поволжя - від Горького до Астрахані, Південний Урал, Казахську АРСР і Західний Сибір. Втрати населення України від голоду становили не менш як 3 млн. чол. За абсолютними втратами УРСР була на першому місці, за відносними - на третьому /після Казахстану і Північного Кавказу/.

Чи можна назвати голод штучним? Тільки до певної міри. В листопаді 1932 р. Сталін надіслав у Харків, Ростов-на-Дону і Саратов хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями. Конфіскація ними продовольчих і посівних фондів в рахунок покриття "заборгованості" по хлібозаготівлях послужила причиною поглиблення голоду, розширення його масштабів. Аж до початку лютого 1933 р. ці комісії "заготовляли" хліб. Однак голод, хоч і менших масштабів, стався б і тоді, коли б цих комісій не існувало. Основна причина голоду - дезорганізація і деградація продуктивних сил сільського господарства, викликана накладеною на колгоспи і селян-одноосібників продрозверсткою, за допомогою якої Сталін сподівався виконати п'ятирічку за три роки.

В голоді звичайно вбачають трагічний фінал здійсненої насильницькими методами суцільної колективізації сільського господарства. Це не зовсім так, хоч голод справедливо засів у генетичній пам'яті народу як найстрашніший злочин Сталіна. Жах суцільної колективізації - не тільки в голоді. Вона позначилася на кількох поколіннях селян, в тому числі на останньому. У колективізації історія і сучасність переплелися особливо міцно.

Справа в тому, що Сталін підмінив ленінську концепцію кооперування населення, в тому числі сільського, ідеєю суцільної комунізації селянства. Коли з комунами не вийшло через відчайдушний опір селянських мас, він погодився на менший рівень відчуження селянської власності, залишив селянам присадибну ділянку й корову. Було оголошено, що артіль якраз і є кінцевим результатом кооперативного руху, вищою формою кооперації. З 1928 р. це твердження утовкмачувалося в суспільну свідомість і, нарешті, стало стереотипом. Але колгосп не приніс добробуту сільському жителю і не нагодував місто. Це не означає, що зазнала поразки сама ідея колек

тивної праці в сільському господарстві. Адже колгосп і кооператив - це колективні господарства з принципово різною структурою. Усі форми колгоспу /комуна, артіль, тоз/, які зародилися в роки воєнного комунізму, характеризувалися відчуженням безпосередніх виробників від засобів виробництва, пануванням адміністративних методів в організації виробничого процесу. І, навпаки, в кооперації, яку В.І.Ленін у своїх останніх працях прямо ототожнював з соціалізмом, немає місця відчуженню засобів виробництва і адміністративним методам управління. Ефект колективної праці тут виникав в результаті взаємопов'язання економічних інтересів окремих виробників через ринок.

Господарський механізм, який склався під час індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, досить ефективно діяв в екстремальних ситуаціях: штучно створюваного у 30-х роках протистояння різних соціальних груп під фальшивим лозунгом "загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму" і масових сталінських репресій, а також у роки Великої Вітчизняної війни. Однак забезпечити підвищення добробуту народу через цей механізм він не міг через нездатність використовувати інтенсивні шляхи розвитку. З вичерпанням екстенсивних можливостей розвитку дедалі більше відчувалася потреба реформ. Проте народногосподарські реформи, проведені в 1957 р. і 1979 р., зійшли нанівець, бо одночасно із застарілим механізмом не було зроблено спроб демонтувати адміністративно-командну систему, всередині якої тільки і міг сформуватися цей господарський механізм.

Започаткована квітневим /1985 р./ Пленумом ЦК КПРС перебудова суспільних відносин в нашій країні є справді революційним актом. У багатьох відношеннях вона повинна розв'язати завдання, висунуті ще В.І.Леніном під час переходу до нової економічної політики, але не підтримані більшістю партійних лідерів після передчасної кончини Володимира Ілліча. Перебудові немає розумної альтернативи. Або подолання відчуженості людини від влади і власності, всеохоплююча демократизація політичної системи і, насамперед, демократизація партійного життя - бо партія є гарантом перебудови, - або поступове сповзання в економічну і екологічну кризи, загострення міжнаціональних відносин, духовна летаргія суспільства.

Прагнучи забезпечити невідворотність шляху, на який країна стала у квітні 1985 р., партія висунула на ХІХ Всесоюзній конференції КПРС концепцію побудови правової держави, в якій закон поставлено

над усе. Саме правова держава забезпечує можливість оновлення політичної і економічної системи соціалізму, усунення деформацій, які нагромаджувалися десятиріччями. В галузі промисловості висунуто завдання цілісної технічної реконструкції на основі сучасної техніки, здійснення економічної реформи згідно з об'єктивно існуючим законом вартості і необхідністю використання товарно-грошових відносин. В галузі сільського господарства передбачено розвивати всі форми підряду /колективний, сімейний, на орендній основі/, здатні подолати відчуження виробника від землі та інших засобів виробництва, зміцнювати матеріальну заінтересованість колгоспників, пробуджувати їхню ініціативу. Перетворення колгоспів на своєрідну асоціацію галузевих кооперативів, як це передбачено березневим /1989 р./ Пленумом ЦК КПРС, - найкоротший шлях подолання збитковості й розв'язання продовольчої проблеми.

В умовах нашої багатонаціональної країни нерозв'язані регіональні проблеми соціально-економічного характеру обов'язково забарвлюються в національні кольори. Цим пояснюється гострота, якої набули в умовах перебудови питання національно-економічної політики, господарських зв'язків між республіками. Прагнення стати на своїй землі повноправними господарями, а не сумирними виконавцями волі центральних відомств аж ніяк не суперечить корінним інтересам Союзу РСР. У резолюції "Про міжнаціональні відносини", яку прийняла XIX конференція КПРС, є такі знаменні рядки: "Одне з центральних завдань - створювати умови для більшої самостійності регіонів, здійснювати такі форми співробітництва, при яких кожна республіка була б заінтересована в поліпшенні, кінцевих результатів своєї господарської діяльності як основи власного благополуччя, примноження загального багатства і могутності Радянської держави"¹.

На конференції було висунуто ідею регіонального госпрозрахунку основна мета якої - узгодити рівень і якість життя населення регіону з обсягом ресурсів, створюваних його працею. Давно вже минули часи, коли регіональний перерозподіл національного доходу на користь відсталих національних республік і районів був політичною необхідністю. Треба відмовитися і від практики галузевого перерозподілу прибутку на користь погано працюючих підприємств і

1. Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу. - К., 1988, - С.134.

від практики безповоротних дотацій на розвиток економіки регіонів. Лише допомога на кредитній основі при забезпеченні достатньої самостійності регіонів щодо вибору темпів, напрямів і форм розвитку здатна розбудити економічну активність населення. Однак для цього треба поламати адміністративно-командну систему управління з її гальмівним впливом на господарське життя.

Створення економічного механізму, який забезпечує заінтересованість республік і регіонів у господарській діяльності на їхній власній території є важливим напрямом сучасної перебудови виробничих відносин. Цей механізм має встановити залежність між рівнем матеріального та культурного добробуту трудящих і кінцевими результатами господарської діяльності. Однак формування такого механізму аж ніяк не пов'язане з ліквідацією єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу і створенням замкнених регіональних економік. В економічній відрубності, у перетворенні федерації радянських республік на конфедерацію розв'язання назрілих проблем не знайти. Ми просто розріжемо загальносоюзний комплекс на п'ятнадцять республіканських і кожний з них буде економічно ослабленою, але точною подобою загальносоюзного з усіма властивими йому нерозв'язаними проблемами.

Торкаючись економічного підґрунтя проблем міжнаціональних відносин, ми відмовляємося від дзвінких, але пустопорожніх фраз. Справді, ніхто досі не знає, що віддають республіки в загальносоюзний фонд і що вони з нього одержують. Адже детальні міжреспубліканські баланси виробництва і розподілу продукції складаються не кожного року, а коли складаються, однаково нездатні показати дійсну картину міжреспубліканських зв'язків через неупорядкованість ціноутворення. Оцінити обсяг коштів, що переходять з однієї республіки в іншу, практично неможливо.

Розв'язання проблем, пов'язаних з життям нашого загальносоюзного народного господарства, потрібно шукати на шляхах накресленої партією концепції перебудови. В галузі політичній це означає відмову від сталінської "автономізації", до якої призвела адміністративно-командна система управління, і повернення до ленінської концепції побудови Радянського Союзу на засадах федералізму. В галузі економічній це означає радикальну економічну реформу, в ході якої треба досягти прогресивних структурних зрушень у народ

ному господарстві, розвинути інфраструктуру, зміцнити фінансово-кредитну систему і грошовий обіг, вдосконалити міжрегіональну інтеграцію виробництва.

Багато нерозв'язаних питань нагромадилося і в сфері культурного будівництва. В роки застою сам термін "національно-культурне будівництво" вживався значно рідше, і це не випадково. На Україні спостерігається тенденція до відриву культури від національних форм, що розвивалися віками. Процес витіснення української мови російською набув загрозливої динаміки. Тому партія підтримала висунуту громадськістю ідею надання українській мові державного статусу, орієнтації на розширення сфер її вживання.

Завдяки возз'єднання всіх етнічних земель українського народу в одній державі Радянська Україна в її сучасних кордонах протягла-ся більш як на 1300 км із заходу на схід і на 900 км - в півночі на південь. За територією вона перевищує будь-яку європейську країну. Інтернаціональна оім"я народів республіки, в якій тепер налічується понад 50 млн.чол. більш як 100 національностей, гаряче підтримує курс партії на перебудову і бере в ній активну участь.